

EUROPEES RECHT NAAST GEWOONTE RECHT

Harrie Leyten

De introductie van Europees recht

De koloniale grootmachten in Afrika deden er alles aan om hun gezag te vestigen en hun machtspositie te versterken. Een goed functionerend overheidsapparaat was een eerste vereiste. Jonge Afrikanen werden gerekruteerd van scholen waar zij Engels of Frans hadden leren spreken en schrijven, om vervolgens als ambtenaar te worden opgeleid in een van de ministeries. Voor de gezondheidszorg van Europeanen werden in de grote steden ziekenhuizen gebouwd ('alleen voor blanken') met Europese artsen en verpleegkundigen. Om de koloniale wetgeving in te kunnen voeren, werd rechtspraak georganiseerd, geheel op basis van die van het moederland, met Europese rechters, aanklagers en advocaten. De beste studenten die van de middelbare scholen kwamen, kregen studiebeurzen om aan universiteiten in Engeland, Frankrijk of elders te gaan studeren. Een rechtenstudie werd spoedig populair. Niet lang daarna presenteerden zich de eerste Afrikaanse juristen, en even later rechters, gekleed in Europese toga's en gekroond met de karakteristieke Britse pruiken. In Engelstalige koloniën ontstond een tweedeling in de rechtspraak die veel overeenkomsten vertoonde met die in Groot-Brittannië zelf. Europeanen en 'geëvolueerde Afrikanen' werden onderworpen aan Europees recht, dat gebaseerd was op geschreven wetten. Voor Afrikanen die geen formeel onderwijs hadden gevolgd en slechts een Afrikaanse taal spraken (men sprak van 'inboorlingen' en '*natives*') bleven het zogenaamde gewoonterecht gehandhaafd. Publiek recht werd een Europees-rechtelijke zaak, waar belastingrecht, arbeidsrecht en strafrecht werden behandeld. Zaken die onder het gewoonterecht vielen, waren onder andere familievetes, erfrecht, eigendomsrecht en zaken die met '*chieftancy*' te maken hadden, zoals de opvolging van dorpschefs ('*chiefs*'), en de verdeling van gronden voor landbouw.

Gewoonterecht

Hoewel er grote verschillen bestaan tussen de rechtstelsels van volkeren in Afrika, zijn er enkele gemeenschappelijke kenmerken aan te wijzen. Een ervan en wellicht de belangrijkste is, dat gewoonterecht gebaseerd is op mondelinge overlevering. Dit principe van 'oraliteit' dat van generatie op generatie werd gerespecteerd, maakte dit stelsel flexibel, zodat de toepassing van recht kon veranderen als de omstandigheden dat vroegen. Een ander kenmerk was 'conciliatie' of verzoening. In tegenstelling tot de Europese opvatting die bij een misdaad de straf centraal stelt, staan bij het Afrikaanse gewoonte recht verzoening en arbitrage centraal. Deze benadering kreeg wereldwijde bekendheid in de Waarheid en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika na het einde van de Apartheid. Aartsbisschop Desmond Tutu was een van de leidende figuren in deze Commissie.

Deze terugkeer, deze re-integratie is een kenmerk van gewoonte recht in Afrika. Met andere woorden: het recht is niet gescheiden van de sociale en culturele context van de gemeenschap. De zitting is openbaar en de bespreking van de misdaad is niet voorbehouden aan hen die de zitting leiden, maar geeft de mogelijkheid aan alle aanwezigen om deel te nemen aan het discours. In het algemeen kan worden gesteld dat een zaak pas gesloten wordt op basis van consensus van alle aanwezigen. Deze zittingen, die wel palavers genoemd worden (genoemd naar het Portugese *palaba*) kunnen daarom uren, soms dagen in beslag nemen.

Na de genocide in Rwanda in 1994 werd door de eigen overheid, gesteund door internationale instanties, teruggegrepen op een oud systeem van gewoonte recht, dat *gacaca* wordt genoemd. Het woord betekent 'gras' en verwijst naar de grasvelden waar deze zittingen plaats vonden. Zij werden bijeen geroepen als de gemeenschap daar behoefte aan had. Er waren geen rechters, maar voorgezeten en geleid door wijze mannen. Welke straf ook werd opgelegd, de bedoeling van *gacaca* was, dat de dader, na zijn bekentenis en na zijn straf te hebben ondergaan, terug kon keren in de gemeenschap.

De verzoeningspogingen die werden ondernomen in het Rwanda van na de genocide, zijn in de ogen van velen mislukt. Dit had te maken met de omvang en de complexiteit van het probleem dat was ontstaan met de genocide. Bijna een miljoen burgers waren vermoord door medeburgers. De meeste rechters en advocaten waren eveneens vermoord.

Gerechtsgebouwen waren vernietigd of geplunderd. De structuur van de rechtstaat bestond niet meer. Er waren meer dan 120.000 burgers opgesloten in gevangenissen waar zij moesten overleven onder erbarmelijke omstandigheden. Men schatte het aantal te voeren rechtszaken op meer dan een miljoen. Het zou tientallen jaren vergen om dit probleem op te lossen.

Teruggrijpen op het oude systeem van *gacaca* was een verantwoorde keuze. Maar het oude systeem was bedoeld voor misdaden op lokaal niveau en van een beperkte omvang. Hoe controversieel ook, *gacaca* heeft een positieve bijdrage geleverd aan de stabilisatie van de Rwandese samenleving.

Twintig jaar na de genocide trok de Zuid Afrikaanse fotograaf Pieter Hugo naar Rwanda voor zijn *Portraits of Reconciliation*. Hij maakte steeds portretten van twee mensen, de een een Hutu, de ander een Tutsi, de een dader, de ander slachtoffer van de genocide. Bij ieder portret had het slachtoffer de dader vergeven. Op een foto legt een vrouw haar hand op de schouder van de man die haar vader en drie broers vermoordde. Tegen een verslaggever had de man gezegd: "ik had last van mijn geweten, en ik schaamde me toen ik de vrouw voor het eerst weer zag." Na een cursus ging hij opnieuw naar haar toe om haar om vergeving te vragen. Samen met anderen heeft hij geholpen bij het bouwen van een huis voor de vrouw. De vrouw vergaf hem: "Nu voel ik me vrij in mijn hoofd". (Ribbens, 2015, 20-21)

Nadat Afrikaanse onafhankelijk waren geworden vanaf het midden van de twintigste eeuw, hebben juristen gepoogd om het gewoonte recht in overeenstemming te brengen met het nationale (voorheen Europese) rechtssysteem. Bijna al deze pogingen hebben gefaald, omdat de juridische en culturele verschillen tussen beide rechtssystemen te groot bleken te zijn. Ook hebben juristen vergeefs gepoogd om gewoonterecht te codificeren, dat wil zeggen om te zetten in een wetboek (codex). De essentie immers van gewoonterecht is dat het mondeling overgeleverd en in de praktijk dus flexibel blijkt te zijn. De veelheid aan lokale stelsels, gekoppeld aan een diversiteit van talen, maakte codificatie bovendien al om die reden onmogelijk.

Lokale rechtspraak

Gewoonterecht, ook wel genoemd lokale rechtspraak komt in vele vormen voor in Afrika. De meest voorkomende is die waarbij het dorpshoofd (*chief* of *chef de village*) de rol van rechter vervult. Een dorpeling die van een onrechtmatige daad wordt beschuldigd, kan zijn zaak voor het dorpshoofd brengen. Deze maakt dag en uur bekend waarop hij de zaak zal 'horen'. Aanklager en aangeklaagde brengen hun standpunten (beschuldigingen c.q. verweer) naar voren. De aanwezige dorpsgenoten hebben het recht zich in de zaak te mengen en aan te

geven welke partij in hun ogen gelijk heeft. Het dorpshef zal zich lange tijd stil houden, terwijl zijn adviseurs namens hem het woord voeren. Het is de nadrukkelijke bedoeling van een dergelijke zitting (ook wel *palaver* genoemd) om tot een oplossing te komen waarin iedereen zich kan vinden. Die oplossing betreft de oorzaak en het verloop van het conflict, de schuldvrage, de kwaliteit van de bekentenis, de hoogte van de straf of boetedoening, en uiteindelijk de verzoening tussen de partijen. Het is aan het dorpshef om de bereikte consensus te verwoorden en de uitkomst van het uren of soms dagen durende debat te formaliseren. In veel gevallen bestaat de straf uit een geldbedrag of een hoeveelheid drank, die vervolgens onder de aanwezigen wordt verdeeld. Bij een ernstig vergrijp kan de schuldige veroordeeld worden tot het leveren van een schaap of een koe, die ter plaatse wordt geslacht en bereid en waarvan alle aanwezigen eten. Wie deelneemt aan dit maal, geeft hiermee te kennen, dat hij het eens is met het bereikte resultaat, zoals uitgesproken door het dorpshef, en dat hij de uitkomsten van de rechtspraak niet zal aanvechten.

De Dan

Een bijzondere vorm van rechtspraak bestaat bij de Dan van Ivoorkust.

De Dan wonen in het Westen van Ivoorkust en in het Oosten van Liberia. Deze bevolkingsgroep bestaat uit ongeveer 350.000 individuen. Zij zijn niet altijd een autonome politieke of administratieve eenheid geweest, maar zijn het min of meer gemaakt door het Franse koloniale bestuur, dat wilde beschikken over afgebakende administratieve bestuurseenheden. Tot begin 20ste eeuw leefden deze mensen, die zichzelf Dan sprekende mensen noemden, in min of meer autonome dorpen. In geval van dreiging door vijanden (dit konden buurvolen zijn, maar ook het koloniale leger) sloten dorpen zich aaneen om sterker te staan. Hun strijdbaarheid bij het verdedigen van hun onafhankelijkheid was legendarisch. Uiteindelijk hebben de Fransen (in Ivoorkust) en de Americo-Liberianen hun weerstand weten te breken en het grondgebied van de Dan in Ivoorkust opgedeeld in vier prefecturen en veertien kantons; het grondgebied in Liberia werd opgesplitst in vier zogenaamde *paramount chiefdoms* met daaronder vijftien *chiefdoms*. Deze Dan sprekende mensen werden vanaf toen Gio genoemd in Liberia en Yacouba in Ivoorkust. Beide namen hebben een connotatie van achterlijkheid en gebrek aan beschaving. De kolonisatie heeft grote gevolgen gehad voor de Dan sprekende mensen. Omdat de overheidsinstanties uit eigenbelang een relatief groot gezag toekenden aan de prefecten en *chiefs*, een geheel nieuw en wezensvreemd fenomeen voor de Dan, waartegen begrijpelijkerwijs veel verzet was, ontstond er binnen de traditionele dorpsamenlevingen een tegenwicht tegen de macht (en machtsmisbruik) van de dorpsheffen-nieuwe-stijl, dat de vorm kreeg van geheime genootschappen. Deze manifesteerden zich op hun beurt meer en meer in maskerades met nieuwe categorieën maskers, nodig om de nieuwe maatschappelijke verhoudingen van commentaar te voorzien. De kolonisatie introduceerde verder muntgeld en handelsgewassen in deze gebieden, die een radicale omwenteling betekenden in hun traditionele economie. Uit deze korte schets van de gevolgen van de kolonisatie blijkt, hoezeer de 'traditionele' samenleving van de Dan (en ontelbare andere Afrikaanse volken) ingrijpende veranderingen ondergaan heeft. Ten onrechte wordt in veel, vooral oudere, literatuur over Afrikaanse kunst de indruk gewekt dat deze zogenaamde traditionele samenlevingen statisch waren en 'eeuwenlang onveranderd' zijn gebleven.

Van oudsher hebben de Dan grote waarde gehecht aan hun individualiteit. Ondanks de druk van kolonisering en modernisering, streeft ieder individu, zowel man als vrouw, er naar om persoonlijke status en aanzien te verwerven binnen de culturele grenzen die aan de sekse worden gesteld. Een vrouw zal de beste pottenbakster, mandenvlechtster, vroedvrouw of

meisjesbesnijder proberen te zijn. De hoogste status wordt bereikt met de eretitel: beste gastvrouw van de wijk of het dorp. Deze status wordt uitgedrukt in een fraai versierde, ceremoniële rijstlepel, die zij zelf draagt tijdens openbare plechtigheden of laat dragen door een assistente. Een man zal proberen de beste boer, jager, krijger, smid, houtsnijder of wever te zijn. Voor een man wordt de hoogste status bereikt als hij leider van een geheim genootschap wordt, orakeldeskundige (*diviner* of *divinateur*), of in staat is een eigen dorp te stichten voor zijn familie en voor anderen die hem willen volgen.

De man die hard werkt, die slim is, altijd probeert de beste te zijn en geld weet te verdienen, beschouwt rijkdom en welvaart als de beloning voor zijn inzet. Welvaart wordt *bou* genoemd. Wie veel *bou* bezit, wordt geacht dit niet voor zichzelf te behouden, maar dit te delen met de mensen in zijn naaste omgeving. Hij kan bijvoorbeeld een groot feest geven, daarvoor mensen uit de omtrek bij uit te nodigen en hen te vergasten op feestelijke maaltijden. Wie veel *bou* heeft, kan tot dorpshef worden gekozen. Hij krijgt daardoor nog meer aanzien en welvaart, dat dan weer ten goede komt aan de dorpeligen. Boeren werken om niet voor het dorpshef, jagers geven hem het vel van een luipaard of de tanden van een olifant, in de hoop, dat zij, als zij ooit armlastig worden door ziekte of tegenslag, niet tevergeefs een beroep zullen doen op het dorpshef. Wanneer een dorpshef in de ogen van zijn onderdanen te krenterig is bij feesten, zullen zij besluiten om uit zijn dorp weg te trekken en elders een eigen dorp te stichten. Vroeger (in de prekoloniale tijd) kon dit leiden tot een veldslag tussen het nieuwe en het oude dorp.

De complexe geestenwereld van de Dan maakt het aardse leven van de mens niet gemakkelijk. Om voor zichzelf enige zekerheid te scheppen, zoekt de mens naar middelen en methoden om samen met medemensen uit eenzelfde beroepsgroep, het Goede in de wereld te verwerven en tegelijk beschermd te worden tegen het Kwaad. Hij vindt deze in een geheim genootschap, waarvan er talloze bestaan bij de Dan en hun buurvolken. Landbouwers sluiten zich aan bij het Everzwijngenoootschap, houthakkers bij het Olifantgenootschap, kruidendokters bij het Slangengenoootschap, vredebestichters en ordebewakers bij het Luipaardgenootschap. Dit laatste Genootschap, *Go*, is het meest gezagvolle genootschap: het houdt toezicht op normen en waarden in de samenleving, bemiddelt bij ruzies en conflicten, ziet toe op het ordelijke verloop van festivals en maskerades. Het *Go*- genootschap beschikte in het verleden ook over leven en dood wanneer er zware vergrijpen plaats hebben gevonden.

Het *Go* genootschap mag ook recht spreken. Het doet dit slechts wanneer twee strijdende partijen zo met elkaar overhoop liggen dat alle bemiddelingspogingen hebben gefaald. In uiterste nood wordt dan een beroep gedaan op het *Go* genootschap. Tijdens een plechtige bijeenkomst waar beide partijen en ook veel niet betrokken dorpeligen aanwezig zijn, verschijnt het masker en neemt plaats tussen de partijen. Deze krijgen ieder de gelegenheid om nog eenmaal ten aanhoren van het masker hun argumenten naar voren te brengen. Daarna spreekt het masker het oordeel uit: de ene is schuldig, de andere gaat vrijuit. De winnaars zijn opgetogen en bieden in hun blijdschap aan het masker een witte os, een wit schaap en rollen wit katoen aan (wit is de kleur van het Recht). De verliezers bieden vervolgens een witte os, een witte ram en rollen wit katoen aan het masker aan uit dankbaarheid dat de kwestie uit de wereld is. Het masker geeft vervolgens opdracht om de dieren te slachten en te bereiden tot een maaltijd waaraan de beide partijen en ook de toeschouwers deelnemen. Wie eet van deze maaltijd geeft aan, dat hij het eens is met de uitspraak van het masker en dat de kwestie gesloten is. Het leven kan weer gewoon verder gaan.

Het masker dat de hoofdrol heeft in deze zittingen, draagt de naam *Gle wa*. Dit wordt het grote masker of rechtermasker (*won pu gle*) genoemd. Het wordt gezien als het belangrijkste van alle maskers. Omdat deze maskers oud zijn hebben zij, samen met hun eigenaars, vele verschillende functies gekend. Deze maskers hebben daarom geen gemeenschappelijke kenmerken. Vanwege hun hoge waarde, doen de Dan zelden afstand van deze maskers. Zij komen in Europese collecties nauwelijks voor.

Gebruikte literatuur:

- Bruijninx, Elze (1996): " En toen schiep Zlan het masker voor de Dan". In: Mireille Holsbeke (red.): *Het object als bemiddelaar*. Uitg. Etnographisch Museum Stad Antwerpen.
- Clark, P. (2010), *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda. Justice without Lawyers*. Cambridge. Cambridge University Press
- Engelen, A.H.P. van, (2008) *Een verzoening geforceerd. Politiek gedwongen heling van trauma's in Rwanda's Gacaca Rechtbanken*. MA Scriptie. Universiteit Utrecht
- Fischer, Eberhard en Hans Himmelheber (1984) *The Arts of the Dan in West Africa*. Museum Rietberg. Zürich.
- Grootaers, Jan Lodewijk en Ineke Eisenburger (red.) (2002): *Vormen van Verwondering. De geschiedenis en de collecties van het Afrika Museum, Berg en Dal*. Uitg. Afrika Museum, Berg en Dal. (2 delen)
- Himmelheber, Hans (1960): *Negerkunst und Negerkünstler*. .
- Philips, Tom. (1995) *Africa. The Art of a Continent*. London.
- Ribbens, Arjen (2015) *Trots in de lens*. NRC Weekend, Juni 2015, 20-21
- Verger-Fevre, Marie-Noël. *Masks of the Wé in Western Cote d'Ivoire*. In: *Tribal Art*. Number 27. Spring 2005. pp. 96-119
- Verger-Fevre, Marie-Noel. *Secret of public, the life of a mask*. In: *Balafon*. Uitg. Art Afrique, z.d., pp. 12-16